

The Trustees of Atiq Ali Endowment (From Safavid to the End of the Second Pahlavi Period)

Fatemeh Hajiabadi¹

Abstract

Towliat means the office of endowed properties and related affairs. Therefore, the one who is responsible for the office is called motawali (trustee). Atiq Ali Munshi donated many of his properties to the Holy Shrine of Imam Reza in Jumada II, 931 AH that are still permanent endowments. Atiqi deed of endowment is one of the most extensive endowed properties of Astan Quds Razavi. According to the endowment deed, Atiqali Monshi designated his children as the owner of the office, which has been performed according to his will until now. The documents include, among others, the characteristics of the trustees (gender, number, etc.), other positions of the Atiqi trustees in Astan Quds Razavi, the salary of the trustees, the rights of the trustees, etc. Taking a descriptive-analytical method and using the documents archived in Astan Quds Razavi Center and other resources, the study tried to investigate the trustees of Atiqi endowment from the establishment (931 AH) to the end of Pahlavi era.

Keyword: Deed of Endowment, Atiq Ali, Trustees, Mirza Soleyman, Mashhad.

1. PhD, Department of History, Faculty of Literature, Shahid Chamran University of Ahwaz, Ahwaz, Iran; fatemehajiabady@gmail.com

متولیان موقوفه عتیقی (از دوره صفویه تا پایان دوره پهلوی دوم)

فاطمه حاجی آبادی^۱

چکیده

تولیت به معنای اداره امور موقوفه و مسائل مربوط به وقف و مال وقف شده است. بنابراین فرد عهده‌دار تولیت امور موقوفه، متولی نامیده می‌شود. عتیق علی منشی در جمادی الآخر ۹۳۱ ق. تعداد زیادی از املاک خود را بر حرم حضرت رضا (ع) وقف کرد که تاکنون به صورت موقوفه‌ای پایدار برجای مانده است. وقف نامه عتیقی یکی از وسیع‌ترین و بزرگ‌ترین رقبات وقفی آستان قدس رضوی به شمار می‌رود. عتیق علی منشی در متن وقفنامه، تولیت را پس از خود به اولادش واگذار کرد که تا به امروز طبق خواسته او عمل شده است. چگونگی متولیان (از نظر تعداد، جنسیت و غیره)، سمت‌های دیگر متولیان عتیقی در آستان قدس رضوی، حقوق متولیان، اختیارات متولیان و غیره از مواردی محسوب می‌شود که در اسناد به آن اشاره شده است. پژوهش حاضر درصدد است با روش توصیف و تحلیل و با استفاده از اسناد موجود در مرکز آستان قدس رضوی و دیگر منابع، به متولیان موقوفه عتیقی از زمان وقف (۹۳۱ ق.) تا پایان دوره پهلوی بپردازد.

واژگان کلیدی: وقفنامه، عتیق علی، متولیان، میرزا سلیمان، مشهد

۱. دانش‌آموخته دکتری، گروه تاریخ، دانشکده ادبیات، دانشگاه چمران، شهر اهواز، ایران
fatemehajabady@gmail.com

مقدمه

پژوهش در حوزه اسناد وقفی در بردارنده اطلاعات سودمندی در زمینه‌های تاریخ اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی است. اسناد وقفی در آستان قدس رضوی از دوره صفویه فزونی یافت، زیرا یکی از تمایزات این دوره نسبت به ادوار پیشین، گسترش نهاد وقف است. در دوره حکومت صفوی وقف برای عتبات عالیات و به ویژه مرقد امام رضا (ع)، صورت گرفت. در این دوره علاوه بر ساخت و توسعه آرامگاه، برای تأسیسات جانبی آن مانند سقاخانه، ضیافتخانه، شربتخانه، دارالشفاء، اطعام، روشنایی و غیره مبالغ فراوانی وقف شد. حتی برخی واقفان برای شیعیان بیرون از مرزهای ایران که مجاور امام رضا (ع) می‌شدند، مبالغ ویژه در نظر می‌گرفتند. واقفان پس از خود، امور را به متولی واگذار می‌کردند که عموماً افراد ذکور خاندان خود آنان بود. وقف‌نامه عتیقی، قدیمی‌ترین وقف‌نامه موجود در آستان قدس رضوی و یکی از بزرگ‌ترین و آبادترین رقبات وقفی آن به شمار می‌آید. این وقف‌نامه در ۹۳۱ق. توسط عتیق علی بن احمد بن ملک اسماعیل توسی معروف به خواجه عتیق منشی صورت گرفته است. بعضی از رقبات، مزارع، قنوات، باغات، حمام، طواحین^۱ و سراها که در ولایت مشهد مقدس و ابیورد عتیق علی بن احمد بن ملک اسماعیل وقف نموده از این قرار است: ۱. بلوک تبادکان، بلوک میان ولایت و درزاب: مزرعه کن بیست. (کنه بیست)، مزرعه کاریز پائین، مزرعه شاه طغای، مزرعه جایاب (دهنه اخلمد)، مزرعه رادکان. ۲. بلوک شاندیز و غیره: بلوک جورمکن، پنج سهم آب شایع از جمله چهارده سهم از قریه کاهون، قنات چاه خاصه، قنات دایره، باغ مشهور به شیخ علاءالدوله، باغ عماد، باغ مشهور به امیر حسن بقال، باغ گلابکار، آب رودخانه شاندیز. ۳. بلوک مشهد و چهنو: ثلثان قنات جاریه حمید: مشهور به کاریز. خانه و سرا: مشهور به خانه امیر علیشیر واقع در قرب آستانه متبرکه در محله میان شهر مشهد. حمام: مشهور به حمام آفچه (حضرتی) واقع در آستانه مقدسه. طاحونه: مشهور به کلوخ. قطعه زمین به مساحت دوازده جریب تقریباً واقع در مزرعه چاه نو بلوک مشهد. ۴. ولایت ابیورد: چهاربند کلات: از تمامی ۲۸ سهم کامل شایع از آب و زمین قریه مذکوره از ولایت ابیورد. (ساکماق، ۲۱۳۴۵۳: ۲؛ ۲۱۳۴۵۳: ۱) از جمله مصارف موقوفه عتیقی می‌توان به پرداخت مواجب و مستمری کارکنان آستان قدس رضوی و افراد بی‌بضاعت، اطعام فقیران و زوار، روشنایی حرم، مخارج دارالشفاء و حق التولیه متولیان اشاره کرد. در وقف‌نامه عتیقی، اداره موقوفه به افراد ذکور این

۱. جمع طاحونه به معنای آسیاب.

خاندان سپرده شده است. در این پژوهش پرسش مهم این است که با توجه به اسناد، متولیان موقوفه عتیقی چه کسانی بودند، جایگاه متولیان موقوفه در جامعه و نقش متولی در اداره امور موقوفه چه بود و تا چه مقدار حق دخالت و اعمال نظارت داشت؟ با توجه به اسنادی که در سازمان کتابخانه مرکزی و اسناد آستان قدس رضوی موجود است، متولیان موقوفه عتیقی از تبار عتیق علی منشی، واقف موقوفه، بودند و به طور کلی می‌بایست از چهره و جیهی در جامعه برخوردار می‌بودند تا به این سمت منصوب می‌شدند و تا حدی که به اصول واقف وفادار بودند، در اداره موقوفه حق نظارت داشتند.

پیشینه پژوهش

مهدی خانی‌زاده در پژوهشی با عنوان «معرفی یکی از موقوفات آستان قدس رضوی (موقوفه عتیقی)» به معرفی موقوفه عتیقی پرداخته است و بسیار مختصر از تعدادی از متولیان نام برده است. پژوهش دیگر مصاحبه‌ای است که با عنوان «موقوفه عتیقی در گفتگو با محمدرضا عتیقی مقدم» منتشر و اطلاعات مختصری از دو الی سه نسل پیش از محمدرضا عتیقی مقدم که متولی موقوفه معاصر نویسنده مقاله است، ارائه می‌دهد.

روش پژوهش

به دلیل فقدان پژوهش مستقلی در مورد متولیان موقوفه عتیقی، این امر ضروری بود که در این مورد پژوهشی بر پایه اسناد انجام شود. پژوهش حاضر در تلاش است در مسیر انجام این هدف، با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی و ابزار اسناد، به سوالات مطرح شده، پاسخ دهد.

جایگاه و نقش اجتماعی - سیاسی واقف و متولیان

عتیق علی بن احمد، در زمره دولتمردان و منشیان دربار شاه اسماعیل اول و شاه تهماسب اول صفوی بود. (خانی‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۵۳) خواجه عتیق منشی از اعقاب خواجه نصیرالدین طوسی و از دولت‌مردان و هنرمندان دوره شاه اسماعیل اول صفوی بود که خط نستعلیق را بسیار خوب می‌نوشت و در دیوان انشاء مقامی مهم داشت. عتیقی، پس از چند سال خدمت در دربار شاه اسماعیل اول و ابداع طغرای جدید شاهی، از خدمت در دربار استعفا داد و راهی

مشهد شد. (انزابی نژاد و همکاران، ۱۳۸۸: ۳۹) سفر او به مشهد را توأم با انتصابش به تولیت آستان قدس رضوی در مشهد نسبت داده‌اند. درباره سمت متولی آستانه، گویا به طور رسمی در ۹۶۲ق. نخستین بار، امیر اسدالله به سمت متولی آستانه منصوب شد. (حسینی قمی، ۱۳۸۳: ۱/۳۸۱) دلیل متولی دانستن خواجه عتیق را در این سال‌ها این امر دانسته‌اند که در جمادی الآخر ۹۳۱ق. تعداد زیادی از رقبات و املاک خود را که به ۲۱ پارچه می‌رسید و تا آن زمان از لحاظ وسعت بی‌نظیر بود و تولیت آن را هم خود بر عهده داشت، بر آستانه مقدسه وقف کرده است. خانی‌زاده دلیل دیگر را فاصله زمانی حیات مورخ و واقف می‌داند که باعث شده این ذهنیت را در او و دیگر اذهان به وجود آورد که او متولی آستان قدس رضوی بوده است. (خانی‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۵۴)

خواجه عتیق، برای خود مقبره‌های مجلل در حرم مطهر ساخت و موقوفه او که همچنان آباد و پایدار است، یکی از بهترین املاک آستان قدس رضوی محسوب می‌شود. (املاک کنه بیست و مزرعه نمونه) از زندگی واقف بیش از این اطلاعاتی در دست نیست و مکان مقبره او نیز امروز ناشناخته است. (انزابی نژاد و همکاران، ۱۳۸۸: ۳۹) صرفاً می‌دانیم مقبره در کنار مدرسه بالاسر بوده است که آن مدرسه نیز امروزه تبدیل به دارالولایه شده است. (انزابی نژاد و همکاران، ۱۳۸۸: ۴۰) پس از مرگ واقف، امور موقوفه را طبق وصیت، متولی اداره می‌کرد. بر اساس اصول فقه، متولی در حکم امین است و برای حفظ مال موقوفه باید علاوه بر شرایط وقف‌نامه، حدود متعارف را نیز رعایت و از تعدی و تفریط پرهیز کند و چنانچه تقصیر و خیانت نماید، صفت امانت از او برداشته می‌شود و می‌بایست فردی امین به متولی خاص منضم شده و کارهای موقوفه با نظارت و تصویب امین، به صورت منظم، صورت گیرد. (ادیبی مهر و رحمانی، ۱۳۹۳: ۸) همچنین، متولی باید ویژگی‌های می‌داشت که او را بر سایر خاندان برای این سمت برتری می‌داد. برخی فقیهان، امانت و عدالت را از شروط متولی و عدهای امانت و توانایی را کافی می‌دانند. (نظرزاده، ۱۳۹۱: ۲۹۶) با این حال، به نظر می‌رسد با توجه به این‌که متولی اصولاً باید به همه افراد خاندان سهمی از تولیت را بدهد، عدالت نیز در کنار امانت شرط لازم است.

وقف اولادی که در آن واقف مال و املاک خود را برای اولادش وقف می‌کند و به نوعی در تأمین آینده یک خانواده مؤثر است، از انواع مهم وقف بود که کارکردهای فراوانی از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی داشت و افراد زیادی به صورت مستقیم و غیرمستقیم از آن متأثر بودند. (حسن‌آبادی، ۱۳۸۷: ۲۱) سابقه وقف اولادی به صدر اسلام می‌رسد و کلمه اولاد

به معنی فرزندِ حاصل از وضع حمل است (به عبارتی فرزند بی واسطه را گویند). ولد که به اولاد جمع بسته می‌شود، به طور مطلق، فرزند پسر و دختر را شامل می‌شود و با قید اولاد ذکور یا اناث از یکدیگر متمایز می‌شود. (حسین‌زاده و دلبری، ۱۳۹۶: ۲۱) عتیق‌علی منشی در متن وقف‌نامه، تولیت موقوفات را پس از خود به اولاد ذکور نسل خویش وا گذاشت و برای همین پس از فوت مشارالیه که تاریخ آن به درستی مشخص نیست، مسئولیت اداره موقوفات به اولادش می‌رسید.

بر اساس اسنادی که وجود دارد، قدیمی‌ترین متولیان موقوفه عتیقی طبق سندی در ۱۰۱۵ق. تا ۱۰۱۷ق. خواجه عبداللطیف اردوبادی و سپس فرزندش میرزا حسن بوده‌اند. (ساکماق، ۲۷۷۹۸: ۱؛ ۲۷۹۱۴: ۱؛ ۲۸۱۳۱: ۵؛ ۲۷۸۸۲: ۷) در ۱۰۲۲ق. طبق سند مالی به میرزا علی‌اکبر نصیری و برادرش میرزا حسن نصیری، حق التولیه موقوفه عتیقی پرداخت شده است. (ساکماق، ۲۸۳۲۱: ۱) در ۱۰۲۴ق. تنها نام میرزا علی‌اکبر برای دریافت حق التولیه به صورت نقد و جنس آمده است. (ساکماق، ۵۳۹۳۰: ۱) در ۱۰۳۸ق. باز هم نام میرزا حسن و میرزا علی‌اکبر در اسناد قابل مشاهده است. (ساکماق، ۳۱۸۳۱: ۴۶؛ ۳۱۸۳۱: ۹۲؛ ۳۱۸۳۱: ۹۴) میرزا امین و میرزا محمد مؤمن از متولیان عتیقی از ۱۰۶۹ق. تا ۱۰۷۰ق. بودند. (ساکماق، ۳۳۱۸۱: ۷؛ ۳۳۲۱۳: ۱؛ ۳۳۲۱۳: ۵) به حق التولیه میرزا محمدجعفر و میرزا رحیم و میرزا طاهر در ۱۰۷۷ق. اشاره شده است. (ساکماق، ۳۲۸۷۷: ۴) در ۱۰۸۵ق. نام دو برادر، میرزا طاهر و میرزا رحیم، برای دریافت حق التولیه در اسناد قابل مشاهده است. (ساکماق، ۲۹۱۵۴: ۲) پس از مرگ میرزا جعفر در ۱۰۹۵ق. تولیت او به میرزا ابراهیم و حق التولیه بین میرزا ابراهیم و میرزا نصر، برادرزاده میرزا جعفر، به مناصفه تقسیم شد و هرساله میرزا نصر، نیم دانگ از سهم خود را به میرزا محمدکاظم ولد میرزا رحیم می‌داد. (ساکماق، ۳۲۸۷۷: ۴) در ۱۰۹۶ق. تا ۱۰۹۸ق. نام میرزا رحیم و میرزا نصر در اسناد مکتوب شده است. (ساکماق، ۳۲۷۶۹: ۱؛ ۳۳۱۱: ۶۰؛ ۳۳۱۱: ۷۰؛ ۳۳۱۱: ۷۲) از ۱۱۲۶ق. تا ۱۱۶۲ق. میرزا سعید، میرزا ابوطالب، میرزا صادق و میرزا علی نقی تولیت موقوفه عتیقی را بر عهده داشتند. (خانی‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۶۶) احتمالاً هنگامی که چند نفر تولیت عهده‌دار بودند، نوعی تقسیم‌بندی برای اداره موقوفه صورت می‌گرفت. این تئوری از آنجا قوت می‌گیرد که در سندی میرزا علی نقی متولی حمام آغچه معرفی شده است. (ساکماق، ۳۵۷۴۰: ۱) از دیگر متولیان عتیقی میتوان به میرزا اسماعیل از ۱۲۴۹ق. تا ۱۲۵۳ق. (ساکماق، ۳۸۰۷۹: ۵؛ ۳۸۰۷۰: ۳؛ ۲۹۵۳۹: ۲۹؛ ۳۸۲۶۹: ۳)، میرزا سلیمان ۱۲۵۲ق. تا

۱۲۷۹ق. (ساکماق، ۳۸۲۴۷؛ ۱۰؛ ۳۸۸۰۱؛ ۶؛ ۲۸۹۴۷؛ ۱)، میرزا محمد بن سلیمان از ۱۲۸۴ق. تا ۱۲۹۳ق. (ساکماق، ۲۹۰۶۱؛ ۹؛ ۲۲۹۵۹؛ ۲)، میرزا سلیمان از ۱۳۳۳ق. تا ۱۳۳۵ق. (ساکماق، ۴۱۷۶۹؛ ۱۱؛ ۱۰۴۹۹۵؛ ۲) اشاره کرد.

اختر بی بی، صبیبه میرزا سلیمان و دختر میرزا محمدتقی عتیقی بود. چون میرزا سلیمان فرزندی نداشت، بنا به استشهاد بزرگان و معاریف شهر مشهد. (حکم سید جواد الحسنی الحسینی و آیت الله زاده خراسانی) بین ۱۳۳۸ق. تا ۱۳۴۲ق. اختر بی بی تولیت عتیقی را عهده دار شد. او با میرزا نصرالله فرزند ملاحسین صحاف باشی ازدواج کرده بود و پس از فوت در دارالزهد حرم مطهر حضرت رضا (ع) دفن شد. (ساکماق، ۴۵۱۷۶؛ ۱۸؛ نظرزاده، ۱۳۹۱؛ ۲۹۵)، پس از اختر بی بی، فرزندش، کربلایی محمد یا محمدعلی صحاف (۱۳۰۷ش.) (ساکماق، ۶۶۴۵۰؛ ۱۲) عهده دار تولیت موقوفه عتیقی شد. سپس میرزا حسین عتیقی مقدم فرزند میرزا نصرالله، از ۱۳۷۲ش. تا ۱۲۹۱ش. و از ۱۳۷۳ش. میرزا محمدرضا عتیقی مقدم این منصب را عهده دار بود. (نظرزاده، ۱۳۹۱؛ ۲۹۵-۲۹۶) شایان ذکر است که سال های درج شده در کنار متولیان، نشانگر وجود اسناد مبنی بر تولیت ایشان در این سال ها است و این احتمال وجود دارد این تاریخ ها، با اسناد مکشوفه بیشتر، دچار تغییراتی شود. اسنادی وجود دارد که با تاریخ زندگی متولی تناقض دارد، به عنوان مثال در سندی متعلق به ۱۲۵۳ق. از اسماعیل میرزا به عنوان مرحوم یاد شده است. (ساکماق، ۳۸۲۵۷؛ ۵)، در حالی که در ۱۲۵۴ق. از نوشته میرزا اسماعیل متولی عتیقی از بابت غله املاک عتیقی سخن رفته است. (ساکماق، ۳۸۲۶۷؛ ۵) این رویداد، می تواند از آن رو باشد که متولی در قید حیات حکمی صادر کرده است. این حکم برای سال بعد نیز اجرا و احتمالاً منشی صادرکننده قبض عنوان مرحوم را فراموش کرده است تا در قبض سال بعد ذکر کند.

معمولاً متولیان موقوفه عتیقی در سلسله مراتب آستان قدس رضوی، منصبی بر عهده داشتند. به عنوان مثال، میرزا محمد، پدر سلیمان میرزا، منصب بخورسازي حرم را عهده دار بود. او این منصب را به نوشته تعلیقچه ای که موجود است بر حسب فرمان سلاطین (قاجار) دریافت کرد. این سمت پس از او به پسرش، میرزا سلیمان عتیقی، رسید. (ساکماق، ۴۰۴۲۰؛ ۳) همچنین سمت بخورسازي میرزا سلیمان ازواجی که طبق اسناد از آستان مقدس رضوی دریافت می کرد، قابل فهم است. (ساکماق، ۱۰۴۵۴۰؛ ۱؛ ۱۰۴۵۴۰؛ ۲؛ ۱۰۴۵۴۰؛ ۳) با توجه به این اسناد، خدمت موروثی افراد و به ویژه مناصب خاص رایج و گاهی مناصب از پدر به

پسر به ارث میرسید و امکان داشت چندین نسل در یک خاندان تداوم داشته باشد. محمدعلی صحاف متولی موقوفه عتیقی در دوره پهلوی، علاوه بر تولیت، عهده دار سمت صحاف باشی آستانه بود. محل کار او در سمت راست ایوان شمالی صحن نو، غرفه سوم طبقه فوقانی بود. میرزا حسین عتیقی مقدم در بست بالا خیابان (محل کنونی کتابخانه مرکزی آستان قدس رضوی) مغازه کتابفروشی داشت و کار صحافی را نیز به طور جدی در همان جا پی گرفت. میرزا حسین پس از مرگ برادرش محمدعلی عتیقی، در ۱۳۲۱ق. به منظور گسترش و رونق هنر صحافی با خانواده به تهران رفت و گالری عتیق را در خیابان پاستور تأسیس کرد و ضمن انجام صحافی سنتی، این هنر را به فرزندانش آموخت. محمدرضا عتیقی مقدم نیز از ۱۳۷۵ش. به عنوان خادمی مشرف و در کشیک هفتم مشغول به کار بود. (نظرزاده، ۱۳۹۱: ۲۹۱، ۲۹۴-۲۹۵) از مشاغل دیگر، نظارت بر اسناد مالی و مصارف و هزینه‌های غیر از موقوفه خود متولیان بود. برای اسناد مالی در مورد هر موقوفه‌ای که هزینه‌ای خرج می‌شد، از سوی آستانه یک ناظر و یا یک مصدق بر هزینه‌ها نظارت می‌کرد. در مورد یک زوج سنگ برای طاحونه کبود حمام و یک زوج سنگ به جهت طاحونه علیشیر و یک زوج سنگ برای طاحونه میرشیخم، باوجودی که از موقوفه‌های دیگری بودند، با اطلاع میرزا سلیمان عتیقی و مهر او، چنین هزینه‌ها انجام شد. (ساکماق، ۲:۳۸۵۵۲)

مسئولیت‌ها و تعهدات متولیان

متولی وظیفه داشت در چهارچوبی مشخص شده از سوی واقف که برخلاف قانون نیز نبود، در مال وقف شده تصرف کرده و امکان بهره‌برداری از منافع آن را برای کلیه افراد ذینفع فراهم کند؛ خواه وقف عام باشد، خواه وقف خاص. متولی در کیفیت مصارف مال وقف شده، مکان، زمان، مصرف و سایر شروط وقف، برخلاف نظر واقف، حق هیچ‌گونه دخل و تصرف و تغییری نداشت و عمل او باید از هر جهت موافق نظر واقف باشد، مگر آنکه واقف، چگونگی مصارف موقوفه و سهم هریک از موقوف علیهم و سایر شرایط را با اختیار متولی قرار داده باشد که در این صورت مطابق اختیاراتی که به او داده شده، عمل می‌کرد. (ادیبی و رحمانی، ۱۳۹۳: ۸)

۱. آستان قدس رضوی به متولیان موقوفه‌ها گاهی تحفه‌ای مانند خلعت هدیه می‌داد. طبق اسناد دفتر توجیحات و صورت جمع و خرج در محرم ۱۲۷۷ق. میرزا سلیمان متولی عتیقی خلعتی (جبهه) از آستانه دریافت کرد (ساکماق، ۱:۴۰۱۸۱:۳:۴۰۱۶۱).

یا نماینده او الزامی بود. به عنوان مثال، در مصالحه نامه‌هایی^۱ که در مورد موقوفات عتیقی بسته می‌شد، شخص متولی حضور داشت. در ۱۲۵۹ق. مصالحه نامه‌ای بین میرزا سلیمان متولی عتیقی و حاج غلامرضا حمامی در مورد حمام آغچه بسته شد. مصالحه به مدت یک سال با مال المصلحه ۴۰ تومان رایج بود که ماهانه مقداری از این مبلغ پرداخت می‌شد. از شروط مصالحه این بود که ۵۰ نفر از فقرا و اقوام متولی هر سال به حمام بروند و از ایشان مطالبه اجرت نمایند و در صورت خرابی مال المصلح از سه ماه به ماه چهارم که در اینجا حمام آغچه است، متولی می‌تواند مصالحه نامه را فسخ کند. (ساکماق، ۳۸۲۵۹: ۹) در ۱۲۹۲ق. نیز مصالحه نامه حمام آغچه بین کربلایی عبدالله حمامی و کربلایی حسین با متولی موقوفه عتیقی میرزا محمد پسر میرزا سلیمان بسته شد. این مصالحه با یک من قند جوهر یزدی با مال المصلحه ۶ هزار رایج خزانه بسته شد. (ساکماق، ۴۱۰۴۴: ۱؛ ۴۱۰۴۴: ۲)

مصالحه نامه‌ای در ۱۳۴۷ق. میان بهادر بیگ حاجی ولد زمان بیگ حاجی و متولی موقوفه عتیقی برای موقوفه کنه بیست بسته شد. (ساکماق، ۶۵۲۸۵: ۵۶؛ ۶۵۲۸۵: ۵۸) در این سند، نام موقوفه وقت متولی عتیقی نیامده است، اما با توجه به سند دیگری در همین سال، محمد کربلایی در این زمان تولیت عتیقی را بر عهده داشت. (ساکماق، ۶۶۴۵: ۱۲) قراردادهای مالی نیز که در مورد رقبات موقوفه صورت می‌گرفت، به مهر متولی مهمور می‌شد. در ۱۲۶۲ق. عوض مالیات نقدی و جنسی چهار زوج مزرعه شاه طغای وقفی عتیقی از بابت طلب آستانه به مهر سلیمان میرزا متولی عتیقی مهمور شده است. (ساکماق، ۳۸۸۰۱: ۶؛ ۳۸۸۰۰: ۲)

هزینه‌هایی که برای مزارع موقوفه صرف می‌شد به اطلاع متولی می‌رسید. این صرف هزینه گاهی با نوشتجات متولی وقت صورت می‌گرفت. در ۱۲۵۳ق. از قرار نوشته جات میرزا اسماعیل متولی املاک عتیقی، قنات چاه نو تنقیه و قلعه کاریز پایین تعمیر شد. (ساکماق، ۳۸۲۶۹: ۳)، حتی بذر مزارع نیز به مهر متولی بود و تحویل او می‌شد. در ۱۲۵۶ق. بذر مزرعه کاریز پایین به مهر سلیمان عتیقی مهمور و به او تحویل شد. (ساکماق، ۳۸۳۲۱: ۱۸) گاهی نیز این هزینه‌ها به اطلاع متولی می‌رسید همچون در ۱۲۸۷ق. قنات مزرعه منزل آباد توسط میرزا آقا جان تنقیه و لایه روبری شد و گزارش کامل هزینه‌ها و مخارج آن به اطلاع متولی میرزا محمد عتیقی رسانده شد. (ساکماق، ۴۰۶۲۸: ۱۰) در ۱۲۶۲ق. نیز تعمیرات حمام آغچه از

۱. مصالحه نامه نوعی واگذاری است که اگرچه بابت آن واگذاری وجهی دریافت می‌شود، اما به نوعی با صلح و رضایت میان طرفین همراه است، به طوری که در اکثر مصالحه نامه‌ها اصطلاح «از روی رضا و رغبت»، «بدون اکراه و اجبار»، «در عین صحت مزاج و کمال عقل و اختیار» و «دون شایبه اکراه و اجبار» آمده است (جهانپور، ۱۳۸۰: ۷۹).

قرار قبض و حواله متولی عتیقی وقت که میرزا سلیمان بود از غله سال گذشته موقوفه پرداخت شد. (ساکماق، ۳۸۷۲۳: ۳) در مجموع، متولی باید تمام قبوضی را که صرف تعمیر قلعه‌ها و قنات‌ها و مزرعه‌ها می‌شد، مهر می‌کرد. (ساکماق، ۳۸۶۴۶: ۲۶) همچنین، متولی اختیار داشت که بنا بر شرایط از مستأجر هزینه کمتر دریافت کند و به مستأجر تخفیف دهد. در براتی بر اساس تعلیقچه‌ای، مستأجر از متولی عتیقی درخواست تخفیف نموده و متولی نیز پذیرفته است. (ساکماق، ۴۰۵۸۷: ۵)

در مورد هزینه‌هایی که از موقوفه عتیقی برای هر قسمتی تعلق می‌گرفت به مهر و نوشته متولی بود مثلاً در ۱۲۶۰ق. سهم فقیران صادرین و واردین به صورت نقد و جنس با امضاء و مهر میرزا سلیمان متولی موقوفه عتیقی بود. (ساکماق، ۳۸۵۴۴: ۳؛ ۳۸۵۴۴: ۴) در ۱۲۶۲ق. نیز میرزا سلیمان متولی اجازه داد که از درآمد موقوفات عتیقی و غله سال گذشته به بیماران و غریبان سهمی داده شود و سال بعد نیز از سهم روشنایی به بیماران و غریبان سهم داده شد. (ساکماق، ۳۸۸۰۴: ۲؛ ۳۸۸۰۴: ۳) متولی می‌توانست چنانچه ضرورت داشت، مصارف و مخارج موقوفه را بنا بر شرایط تغییر دهد. به عنوان مثال، یکی از مصارف به روشنایی حرم اختصاص داشت. در سندی متعلق به ۱۲۸۷ق. هزینه‌های قنات منزل آباد، به وسیله متولی موقوفه عتیقی میرزا سلیمان به صاحب جمع شماعخانه ارجاع داده شد. (ساکماق، ۴۰۶۰۵: ۱؛ ۴۰۵۸۷: ۱۹)

متولی عتیقی بخشی از درآمد موقوفه را به زائران خارجی نیازمند می‌پرداخت. در میان اسناد از جمله زائرینی که به آن‌ها اشاره شده، اعراب کاظمینی هستند. (ساکماق، ۱۳۹۱۵: ۱۰؛ ۱۳۹۱۰: ۲۲؛ ۱۳۹۰۶: ۱۸؛ ۱۳۹۰۶: ۱۹) به عنوان مثال، در ۱۲۸۴ق. با تأیید میرزا محمد متولی موقوفه، مبلغ پنج هزار رایج خزانه و ده من نان به وزن تبریز از بابت موقوفه عتیقی به حاجی محمد کاظمینی و والده او پرداخت شد. (ساکماق، ۲۹۰۵۸: ۸) علاوه بر این، زائران داخلی نیز از کمک‌های موقوفه عتیقی بهره‌مند بودند. نمونه‌هایی از یاری به زائرین قزوینی در ۱۲۸۴ق. (ساکماق، ۲۹۰۶۱: ۹) دستگیری از سید هاشم کرمانی در ۱۲۸۵ق. (ساکماق، ۲۹۶۵: ۱۱۴) و کمک جنسی به شیخ ابوالقاسم آذربایجانی در ۱۲۸۵ق. (ساکماق، ۲۹۶۵: ۱۴۲) در اسناد موجود است. در صفر ۱۳۳۳ق، نیز میرزا سلیمان عتیقی متولی موقوفه عتیقی، با استفاده از اختیارات خود، آقا میرزا حسن رضوی را که پدرش میرزا عسگری در کشیک رابع خدمت می‌کرد و برادرانش حق او را ضایع کرده بودند، مساعدت نمود. به این طریق که محض رعایت

حال میرزا حسن، مبلغ ۱۲ میلیون تومان نقد و مقدار سه خروار گندم از موجب بخور سازی که بر عهده داشت، به موجب مصالحه نامه‌ای به وی بخشید. همچنین میرزا حسن را با تصدیق و تأیید چند نفر از آقایان عظام در کشیک رابع مفتخر ساخته تا از محل مزبور حقوق خود را از قرار قبض دریافت کند. (ساکماق، ۱۰۴۵۴۰:۳؛ ۱۰۴۵۴۰:۲؛ ۱۰۴۵۴۰:۱) حقوق اولادی که به بازماندگان خاندان عتیقی تعلق می‌گرفت، باید از سوی متولی پرداخت می‌شد. قبض حقوقی از ۱۳۳۵ق. متعلق به همسر میرزا نصرالله موجود است که از سوی میرزا سلیمان صادر شده است. (ساکماق، ۱۰۴۹۹۵:۲)

حق التولیه‌ها

حق التولیه‌ها به دو صورت جنسی و نقدی پرداخت می‌شد. به عنوان مثال، حق التولیه متولی میرزا علی اکبر، در دوره صفوی متعلق به ۱۰۲۴ق، به صورت جنسی (کتان) و سایر به صورت نقدی پانزده هزار دینار رایج خراسان پرداخت شده است. (ساکماق، ۵۳۹۳۰:۱) در ۱۰۸۵ق. به میرزا طاهر و میرزا رحیم متولیان عتیقی از رقبات وقفی عتیقی، حق التولیه به صورت نقدی و جنسی داده می‌شد. (ساکماق، ۲۹۱۵۴:۲) در ۱۳۳۳ق. حق التولیه میرزا سلیمان متولی به صورت نقد و جنس پرداخت شد. (ساکماق، ۴۱۷۶۹:۱) گاهی اوقات عشریه متولی از املاک موقوفه عتیقی به صورت نقد و جنس بر عهده مستأجر بود. (ساکماق، ۳۸۵۷۱:۵) گاهی حق التولیه به صورت جنس پرداخت می‌گردید. محصولات کشاورزی که به متولی عتیقی داده می‌شد معمولاً شامل این موارد بود: گندم، جو، منداب، آرد گندم، نخود، کاه و غیره. این محصولات از مزارع کنه بیست، سنگور، شاه طغای، رادکان و دیگر مزارع موقوفه عتیقی تأمین می‌شد. (ساکماق، ۴۰۹۷۵:۱۴) در ۱۲۵۴ق. جایگزین حق التولیه از قرار قبض میرزا سلیمان متولی املاک موقوفه عتیقی، نقد و جنس پرداخت شد که جنس آن شامل گندم و جو و شلتوک و کاه بود. (ساکماق، ۳۸۲۸۹:۲۷) به نظر می‌رسد حق التولیه بر این اساس بود که هرکدام از مزارع باید عشر حق التولیه را به صورت جداگانه بپردازند.

افزایش و کاهش میزان حق التولیه‌ها، مبنی بر میزان عایدات بود. هر قدر که درآمد موقوفات در یک سال افزایش می‌یافت، به همان میزان، حق التولیه‌ها نیز افزوده می‌شد و در مقابل، با کاهش عایدات، میزان حق التولیه‌ها کاهش می‌یافت. عوامل متعددی می‌تواند در روند

۱. گیاهی که از دانه آن روغن می‌گیرند و شتران مبتلا به جرب (نوعی بیماری پوستی) را با آن درمان می‌کنند.

تغییر و نوسانات میزان وجوه حق التولیه‌ها نقش داشته باشند که در اسناد ذکر نشده است. حق التولیه متولیان از هر محل جداگانه محاسبه و پرداخت می‌شد و این‌گونه نبود که حق التولیه همه رقبات، یکجا به متولیان داده شود. (خانی‌زاده، ۱۳۹۱: ۱۶۵) متولیان پس از دریافت حق التولیه، قبوض رسیدی مبنی بر تحویل وجوه نقدی و جنسی صادر می‌کردند که در نهایت ضبط و بایگانی می‌شد. (همان: ۱۶۶؛ ساکماق ۱: ۵۳۹۳۰)

در ۱۳۳۸ق، که اختر بیبی صبیئه مرحوم حاج میرزا محمدتقی عتیقی، تولیت را به عهده داشت، حاج شیخ صادق فاضل را نماینده خود قرار داد، بنابراین صورت حق التولیه این‌گونه شد که بین اختر بی‌بی و وکیل او جهت حق الزحمه و حق الجعالة تقسیم گردد. پس از صلح وکیل با یکی از مدعیان تولیت به نام کربلایی محمد در رمضان ۱۳۴۲ق. قرار بر این شد که حق التولیه را به صورت سه‌گانه تقسیم کنند، اما با اظهار ناراحتی چند نفر از اولاد عتیقی، اداره محاسبات آستانه، حاج شیخ صادق فاضل را نسبت به سهم خویش ممضی دانسته، حق التولیه را به ۶ قسمت تقسیم نمود. دو سهم به اختر بی‌بی، دو سهم کربلایی محمد، یک قسمت حاج شیخ صادق فاضل و قسمت دیگر توقیف شود تا زمانی که گفتگوی اختر بی‌بی و حاج شیخ صادق فاضل نتیجه دهد و هرکدام که حکم حقانیت گرفتند به آن‌ها داده شود. (ساکماق، ۴۵۱۷۶: ۱۸)

گاهی متولیان با توجه به نیاز شخصی، مساعده می‌گرفتند. در ۱۲۹۱ق. حاجی میرزا محمد عتیقی، جهت ادای قروض خود، درخواست مساعده نمود که پس از سه سال عودت شود. این مساعده به صورت گندم و جو پرداخت شد. (ساکماق، ۴۰۷۴۳: ۹) از اوایل قرن چهاردهم شمسی، در شروع دوره پهلوی، برای جلوگیری از تجاوز به حدود موقوفات و حفظ رقبات از حوادث و به خاطر مشکلات و تغییراتی که در تولیت موقوفات ایجاد شد، آستان قدس رضوی از متولیان برخی موقوفات که متولی خاص داشتند با امضای قراردادی، وکالت گرفت که اداره موقوفات به طور کامل به آستانه واگذار شود و در برابر آن آستانه متعهد شد حق التولیه متولیان را سالانه طبق قرارداد پرداخت کند. (نظرزاده، ۱۳۹۱: ۲۹۶)

ادعاهای اعقاب عتیقی برای تولیت

غلامرضا عتیقی از وابستگان خاندان عتیقی بود که ادعا داشت از شایستگی مقام متولی املاک عتیقی برخوردار است و با نگارش مکتوبی در ۱۸ مهر ۱۳۰۶ش. به تولیت آستانه، از

ایشان خواستار شد در مورد حقوق اولادی موقوفه عتیقی - از آنجا که در عسرت و تنگدستی روزگار می گذراند - امر به استرداد اولادی نمایند. (ساکماق، ۶۴۷۱۲: ۵) در ۲۲ مهر ۱۳۰۶ ش. غلامرضا عتیقی با ذکر دلایلی از جمله شهادت اشخاص محترم و متدین از قبیل علما، تجار و اعیان در حضور آیت الله زاده، حکم بر تولیت او نمودند و حجة الاسلام سید ابوالحسن نیز امضاء و تولیت های دیگر آستانه با او به موجب حکم حجة الاسلام موافقت کردند. پس از آن چند سال خالوی او به وکالت حق التولیه که عشیریه بوده گرفته، اما به غلامرضا چیزی از حق او نرسانده و به همین دلیل از او روی برگرداند و خواستار این شد که در محضر دیگری حقوق او مطالبه شود. (ساکماق، ۶۴۷۱۲: ۶) غلامرضا در ادامه تقاضا می کند که نگذارند با وجود دو کرور املاک موقوفه اجدادی، با تنگدستی و سختی روزگار بگذراند و اظهار می کند یکی از مستأجران عتیقی به نام شیخ حسن مستأجر مزرعه منزل آباد با همکاری کربلایی محمد پسر ذبیح الله که سمت مالی داشت با دسیسه ای قصد دخالت در تولیت عتیقی دارند که اقدامی نادرست و اشتباه بوده و آقای آیت الله زاده آن را باطل دانسته است. (ساکماق، ۶۴۷۱۲: ۶؛ ۶۴۷۱۲: ۷) غلامرضا عتیقی در ۲۰ آبان ۱۳۰۶ ش. در ادامه ادعایش بر تولیت عتیقی متوسل به وزارت جنگ و ارکان حرب لشکر شرف شد و از طرف این اداره نامه ای به آستانه رسید، مبنی بر این که در جواب این اداره تسریع گردد. (ساکماق، ۶۴۷۱۲: ۳) آستان قدس رضوی در جواب اداره ارکان حرب شرف در ۲۸ آبان ۱۳۰۶ ش. اعلام داشت که غلامرضا عتیقی اسناد و مدارکی برای اثبات ادعای خود ندارد و ادعای بی مدرک، قابل تعقیب نیست. بنابراین آستانه نمی تواند به اظهارات او ترتیب اثر دهد. (ساکماق، ۶۴۷۱۲: ۲)

در جلسه مورخه ۱۶ دی ۱۳۰۸ ش بین حاج شیخ صادق فاضل و اختر بی بی متولی موقوفات عتیقی، قرار شد: ۱. حق التولیه موقوفات عتیقی از ۱۳۰۵ ش. به بعد، یک ثلث کربلایی محمد و یک سدس حاج شیخ صادق فاضل و بقیه را اختر بی بی دریافت کند. ۲. از این به بعد و طبق همین قرارداد، دیگر حرفی برای ادعاهایی که اختر بی بی با حاج شیخ صادق فاضل داشت، نخواهد ماند. ۳. از حقوق اولادی که مطابق قرارداد به عهده حاج فاضل قرار داده شده بود، سهم میرزا محمد علی، فرزند اختر بی بی، بر عهده اختر بی بی قرار داده شده و او جوابگو خواهد بود. ۴. از حقوق پیش از ۱۳۰۵ ش. و قبوضی که نزد حاج شیخ صادق است، هر قدر وصول شود نصف آن متعلق به اختر بی بی و نصف آن متعلق به آقای شیخ صادق خواهد بود. ۵. بر طبق مقررات، این برگه خطی است که در مدت وکالت اختر بی بی به حاج فاضل

داده است. (ساکماق، ۶۶۸۶۱:۶؛ ۶۶۸۶۱:۵؛ ۶۶۸۶۱:۴؛ ۶۶۸۶۱:۳) برای تسویه حساب ظاهراً باید متولی و ذی حقوق حضور می‌یافت بر طبق سندی در ۱۳۰۸ ش. به اختر بی‌بی اخطار می‌شود که برای تصفیه حساب حضور یابد و محاسبات را به تعویق نیندازد و این معوقات به محمدعلی صحاف باشی پرداخت نمی‌شود. (ساکماق، ۶۶۸۶۱:۱۰؛ ۶۶۸۶۱:۹؛ ۶۶۸۶۱:۸؛ ۶۶۸۶۱:۷) در ادامه این ماجرا، گره‌گشایی از کار محمدعلی صحاف که فرزند اختر بی‌بی است، منوط به اتمام معوقاتی است که از طرف موقوفه عتیقی باید به اختر بی‌بی با حضور مستقیم او پرداخت گردد. (ساکماق، ۶۶۸۶۱:۱۴؛ ۶۶۸۶۱:۱۵؛ ۶۶۸۶۱:۱۶؛ ۶۶۸۶۱:۱۷) سهم میرزا محمدعلی صحاف باشی جهت عشر حق التولیه، سالی چهار خروار گندم و ده تومان نقد مطابق سند شرعی بود. (ساکماق، ۶۶۸۶۱:۱۷)

قانون مالیات

در دوره پهلوی اول، مالیات مشمول مستخدمین آستان قدس رضوی می‌شد و حتی در سندی متعلق به ۱۳۰۹ ش. تأکید شده است که از حق التولیه هم مطابق قانون باید مالیات تأدیه گردد. (ساکماق، ۹۵۷۸۷:۱۹) بر اساس نظام‌نامه مالیات بر عایدات، باید به‌قرار ذیل از کلیه اشخاصی که از آستانه درآمدی بیش از ۵۰۰ تومان در ظرف یک سال دارند، از درآمد آن‌ها در آخر هر سه ماه کسر و به مالیه پرداخت شده و قبض گرفته شود: ۱. از پانصد و یک تومان تا دو هزار تومان عایدات سالیانه صدی یک نسبت به مازاد پانصد تومان پرداخت کنند. ۲. از دو هزار و یک تومان تا شش هزار تومان عایدات خالص سالیانه نسبت به مازاد صدی دو پرداخت کنند. ۳. از شش هزار و یک تومان عایدات خالص سالیانه نسبت به مازاد صدی سه پرداخت کنند. بنابراین لازم است به همین نسبت از حقوق و حق التولیه و به هر عنوان هرچه از طرف آستانه داده می‌شود، مالیات آن کسر شده و با دادن مالیات رسید و پرداخت دریافت کنند. (ساکماق، ۹۵۷۸۷:۲۱)

قانون مالیات شامل موقوفه عتیقی نیز می‌شد و طبق سندی حق التولیه موقوفه عتیقی عشر از عایدات بعد از وضع مخارج تعیین شد. (ساکماق، ۹۵۷۸۷:۲۷) همچنین در سندی جداگانه سهم مالیات اختر بی‌بی و کربلایی محمد و حاج صادق فاضل که از موقوفه عتیقی حق التولیه دریافت می‌کردند، سالیانه ۱۸۰۲/۳ تومان نقد و ۶۹/۸۴ خروار غله مثالثه که اولی نصف و دومی ثلث و سومی سدس این مبلغ و مقدار را پرداخت کنند. (ساکماق،

۲۵:۹۵۷۸۷) مالیات موقوفه عتیقی، بر عهده رقباتی از موقوفه بود که تصفیه و پرداخت آن‌ها به تأخیر افتاده بود. (ساکماق، ۹۶۷۳۶: ۳) به نظر می‌رسد با توجه به این‌که پرداخت مالیات متولی در دوره پهلوی به صورت قانون درآمد، اندکی باعث نارضایتی شد و علت تأخیر در پرداخت مالیات را هم باید در این عامل جستجو کرد. در سندی اشاره شده است که مالیات حق التولیه موقوفه عتیقی، نظر به این‌که مورد اختلاف و گفتگو بوده است، مدتی تصفیه و پرداخت آن با تأخیر همراه بوده و صورت صحیح آن، به ضمیمه مالیات از آن گرفته خواهد شد. (ساکماق، ۹۶۷۳۶: ۳)

نتیجه

وقف نامه عتیقی از معدود موقوفه‌هایی است که گذشت تقریباً ۶۰۰ سال، پابرجا مانده است. متولیان موقوفه عتیقی همچون این موقوفه، نسل به نسل در کنار این موقوفه خیرخواهانه، نام خاندان عتیقی را زنده نگه داشته‌اند. نکته‌ای که باید مدنظر داشت، اسناد این موقوفه، علاوه بر این‌که از چگونگی اداره این مجموعه و موقوفه عظیم پرده برمی‌دارد، از خاندان بزرگ عتیقی نیز اطلاعاتی به دست می‌دهد. گویا مسیر تولیت و متولی عتیقی، مسیر پویا و پرتحرکی بوده است. جزئی‌ترین هزینه‌ها و دخل و خرج‌ها به صورت قبض وصول، برات، مصالحه‌نامه و غیره مکتوب گردیده و به تأیید و مهر متولی معتبر می‌شد و حتی حق التولیه که به صورت عشر از محالات عتیقی محاسبه می‌شد به طور دقیقی ثبت گردیده است. منصب تولیت، طبق وصیتنامه از پدر به پسر می‌رسید، اما گاهی برادران در این کار مشارکت می‌کردند و در یک مورد برادرزاده با عمو به طور مشترک حق التولیه دریافت کرده‌اند. اگرچه همیشه تولیت در بین افراد ذکور خاندان جابه‌جا می‌شد، اما در یک استثنا با حکم بزرگان و معاریف شهر مشهد، این منصب به یک زن واگذار شد. ادعاهای بدون سند و مدرک برای در اختیارگیری تولیت، سودی نداشت، حتی اگر مدعی به وزارت جنگ و ارکان حرب متوسل می‌شد. اختیارات متولی در محدوده وصیتنامه واقف بود، اما گاهی متولی می‌توانست برحسب شرایط به مستأجر تخفیف دهد و یا در خرج هزینه‌ها، تغییراتی به وجود آورد و یا جابه‌جا کند و هزینه‌ای را که مثلاً برای روشنایی تخصیص داده شده بود، برای تعمیر قنات، حمام یا زائران غریب استفاده کند. متولی باید به حقوق اولادی که به بازماندگان عتیقی تعلق می‌گرفت، رسیدگی می‌کرد تا فردی از این خاندان در عسرت و بدبختی نباشد. بعضی متولیان مناصب دیگری

نیز در آستان قدس رضوی بر عهده داشتند و وظایفی به آنان محول میشد که نشان از احترام و اطمینان و جایگاه اجتماعی و مذهبی ایشان در جامعه آن روز بود. حق التولیه به صورت نقد و جنس پرداخت می‌شد. هر رقبه از موقوفات عتیقی، معمولاً جداگانه عشر حق التولیه را پرداخت می‌کرد که توأم با افزایش و کاهش بود. دلیل این تغییرات در اسناد نیامده است، اما به نظر می‌رسد خشکسالی از جمله عوامل مؤثر بود؛ موضوعی که در خراسان بی سابقه نبود. گاهی به دلیل عدم عایدی مزرعه‌ها، اجاره و یا حق التولیه به سال بعد موکول می‌شد و در اسناد سال بعد محاسبه و دریافت می‌شد. گویا در مورد رقباتی مثل حمام آغچه، ماهانه حسابرسی می‌شد و در مورد مزارع چون یک سال طول می‌کشید تا به محصول و عایدی برسد، سالانه اجاره و حق التولیه پرداخت می‌شد.

منابع

- ادیبی مهر، و حامد رحمانی. (۱۳۹۳ش). «تحلیل مبانی حقوقی نحوه تولیت وقف خاص، با رویکردی به قانون مدنی و قانون اوقاف». فقه و حقوق اسلامی. (شماره ۹)، ۲۴-۱.
- انزایی نژاد، رضا، و همکاران، (۱۳۸۸ش). «وقف نامه عتیقی ۹۳۱ق.». بیست وقف نامه از خراسان. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- جهان پور، فاطمه. (۱۳۸۰ش). «بررسی چند اصطلاح در مصالحه نامه‌ها». گنجینه اسناد. (شماره ۴۱-۴۲)، ۷۹-۸۳.
- حسن آبادی، ابوالفضل. (۱۳۷۸ش). «اسن - ارشد یا اصلح، نگاهی به چگونگی انتخاب متولیان موقوفه سادات رضوی». میراث جاویدان. (شماره ۶۱)، ۳۲-۲۱.
- حسین زاده، نیره، و شهبانو دلبری. (۱۳۹۶ش). «تحلیلی بر ساختار موقوفات اولادی، مطالعه موردی وقفنامه میرزا محسن رضوی». پیام بهارستان. (شماره ۲۹)، ۱۱۷-۱۰۷.
- حسینی قمی، قاضی احمد. (۱۳۸۳ش). خلاصه التواریخ. تصحیح احسان اشراقی. تهران: دانشگاه تهران.
- خانی زاده، مهدی. (۱۳۹۱ش). «معرفی یکی از موقوفات آستان قدس رضوی (موقوفه عتیقی)». پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی. (شماره ۱)، ۱۹۷-۱۵۰.
- نظرزاده، محمد. (۱۳۹۱ش). «موقوفه عتیقی در گفتگو با محمدرضا عتیقی مقدم». پژوهشنامه مطالعات اسنادی و آرشیوی. (شماره ۱)، ۳۰۴-۲۹۰.
- اسناد
- ساکماق (سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی)
- ۱۳۹۰۶، ۱۳۹۱۰، ۱۳۹۱۵، ۲۲۹۵۹، ۲۷۸۸۲، ۲۷۹۱۴، ۲۸۱۳۱، ۲۸۳۲۱، ۲۸۹۴۷، ۲۹۰۵۸، ۲۹۰۶۱، ۲۹۰۶۵، ۲۹۰۶

۳۸۰۷۰، ۳۵۷۴۰، ۳۳۲۱۳، ۳۳۱۸۱، ۳۳۱۱۱، ۳۲۸۷۷، ۳۲۷۶۹، ۳۱۸۳۱، ۳۱۱۸۱، ۲۹۵۳۹، ۲۹۱۵۴
، ۳۸۶۴۶، ۳۸۵۷۱، ۳۸۵۲۲، ۳۸۵۴۴، ۳۸۲۶۹، ۳۸۲۶۷، ۳۸۲۵۷، ۳۸۲۴۷، ۳۸۲۳۱، ۳۸۰۷۹
، ۴۰۷۴۳، ۴۰۶۲۸، ۴۰۶۰۵، ۴۰۵۸۷، ۴۰۴۲۰، ۴۰۱۸۱، ۴۰۱۴۶، ۳۸۸۰۴، ۳۸۸۰۱، ۳۸۸۰۰، ۳۸۷۲۳
، ۹۶۷۳۶، ۹۵۷۸۷، ۶۶۸۶۱، ۶۶۴۵۰، ۶۵۲۸۵، ۶۴۷۱۲، ۵۳۹۳۰، ۴۵۱۷۶، ۴۱۰۴۴، ۴۱۷۶۹، ۴۰۹۷۵
، ۱۰۴۹۹۵، ۱۰۴۵۴۰.